

Nizaminin poeziyasında “Allah” anlayışı
(*Nizaminin 880 illiyinə həsr olunur*)

Elman Quliyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: elmanquliyev55@gmail.com

Annotasiya. Dahi Nizaminin beş poemasında Allahın qüdrəti, hikməti, elmi, ədaləti, helmi, əzəli və əbədiyi, dərk edilməzliyi, paklığı, məkan və zamandan xaric olması, hər şeyi görməsi, hər şeyi eşitməsi, hər şeyi bilməsi, mehriban və bağışlayan olması, cəza və mükafat verməsinə dair mindən çox misra yer alır. Misraların hər biri Qurani-Kərimin ayrı-ayrı ayələrindən qaynaqlanan poetik düşüncələrdir.

Məqalənin aktuallığı odur ki, onun müəllifi heç bir alim və tədqiqatçının fikrini, şərhini və tərcüməsini təkrar etmədən farsca “Xəmsə”yə müraciət edir, orijinala maksimum yaxın olmaqla qafiyəsiz heca vəznində (6+5 formatda) özünün tərcümələrini və hər misranın açıqlamasını verir, Quran ayələrindən azərbaycanca sitatlara yer ayırır.

Məqalənin bir özəlliyi də odur ki, Quran terminlərini, hər farsca sözün yerində işlək tərcüməsini, təsəvvüf terminlərini, farsca frazeoloji feillərin kalka variantlarını saxlayır, bunlar da tərcümənin orijinalın ruhuna yaxın olmasını təmin edir.

Nizami elə dahidir ki, onun çoxmiqyaslı zəngin yaradıcılığı fizika, kimya, biologiya, astronomiya, təbiətşünaslıq, tarix, etnoqrafiya, ədəbiyyatşünaslıq, coğrafiya, dilşünaslıq, fəlsəfə, dinşünaslıq və sair elm sahələri ilə bağlılığı var. Bu məqalə “Allah” anlayışından bəhs etdiyi üçün onun üç yarımbaşlığı var – “Nizami Allahdan nə istəyir”, “Allah əzəli-əbədi-məkansız olaraq”, “Allah tək-pak-qadir-dərk edilməz olaraq”.

Nizami yaradıcılığında Qurani-Kərim geniş yer tutur. Onu bir məqalə ili əhatə etmək olmaz. Bu, bir dissertasiya mövzudur. Ümid edirik ki, Nizami ili olan 2021-ci ildə alimlər, tədqiqatçılar, doktorantlar şairin Allaha dair baxışlarını geniş tədqiq edəcəklər.

Açar sözlər: Nizami, Xəmsə, Allah, əzəli-əbədi-qadir-tək-pak-bənzərsiz-məkansız, xilqət, mərifət

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 19.02.2021; qəbul edilib – 27.02.2021

The concept of “Allah” (God) in the poetry of Nizami
(*dedicated to the 880th anniversary of Nizami*)

Elman Quliyev

Doctor of Philosophy in Philology
E-mail: elmanquliyev55@gmail.com

Abstract. The five poems of the great Nizami contain over a thousand semi-verses that speak of might, wisdom, knowledge, justice, meekness, eternity, comprehensibility of Allah and that He is pure, abides outside of place and time, sees everything, hears everything, and knows everything. merciful, punishes and encourages. Each half-verse is a poetic thought borrowed from individual verses of the Koran.

The relevance of the article lies in the fact that the author refers to the Persian "Khamsa" without repeating the opinion, commentary and translation of any scientist or researcher, sets out his translations in a non-rhymed syllable (6+5 format), as close as possible to the original, explains each half-verse and quotes verses from the Koran in Azerbaijani.

Another feature of this article is that it contains the terms of the Koran, the correct translation of each Persian word, Sufi terms and literal variants of Persian phraseological verbs, which ensure that the translation is close to the spirit of the original.

Nizami is such a genius that his multifaceted rich work is associated with physics, chemistry, biology, astronomy, natural sciences, history, ethnography, literature, geography, linguistics, philosophy, religion and other sciences. Since this article is devoted to the concept of "Allah", it has three subheadings - "What Nizami wants from Allah", "Allah as eternal spaceless", "and Allah as one-pure-powerful, unattainable".

The Holy Koran is a widely used subject in Nizami's work. It cannot be covered in one article. This is the topic of one thesis. We hope that in 2021, in the year of Nizami, scholars, researchers and doctoral students will widely study the views of the poet regarding Allah.

Key words: Nizami, Khamsa, Allah, eternal-mighty-only-pure-incomparable-spaceless, creation, enlightenment

Article history: received – 19.02.2021; accepted – 29.02.2021

*Be hər ca ke ruy ari əz niko bəd,
Pənahət Xoda bado poştət xerəd.*

*Yaxşıda, yamanda hara üz qoysan,
Allahu pənah seç, aqlını arxa.
Nizami*

Giriş / Introduction

Nizami irsini Quran ilə əlaqələndirmək tədqiqatçıdan iki bacarıq tələb edir – Nizamini farsca oxuyub anlamaq, Quranı ərəbcə oxuyub sətri mənanı anlamaq. Hər ikisi çətindir, çünki Nizami dahidir, Quran isə Allah kəlamıdır.

Bu məqalədə Quranın sətri tərcüməsindən 13 sitat, Nizami poeziyasından farsca 116 misra yer alır. Nizami təkcə Allahın qüdrətini vəsf etmir, həm də Onun ədalətini, səbrini, səxavətini, rəhmni, mehribanlığını, mükafatını, cəzasını və sairəni qələmə alır.

Əsas hissə / Main Part

1. Nizami Allahdan nə istəyir?

Nizami insan olaraq Allahdan diləyir ki, doğru-düzgün yaşam tərzini seçməkdə və heç zaman ondan dönməməkdə, ilahi mərifətə çatmaqda, qəm tələsi olan dünyadan qurtarmaqda, dünyadan köçəndən sonra pak olan can diyarında əbədi olaraq qalmaqda ulu Yaradan ona yardımçı olsun.

Şair hər gecənin əvvəlində (başında) yatmadan öncə ulu Xalığın adını təsbih etməyə tələsib. Gecə yarısı oyanıbsa, gözlərində yaş Allahu çağırır. Səhər oyananda yolu ancaq Allaha olub, gecə-gündüz Onu pənah seçib. Şair istəyir ki, Allah onun xahişini qəbul etməməklə onu xəcalətli etməsin. Allaha “İş quran”, “Hökmlər verən” adları ilə xitab edən şair istəyir ki, Allahın köməyi sayəsində möhtac olanlara (insanlara) möhtac olmasın [Nizami 1390, II, 957]:

بتسبیح نامت شتاب آورم چو اول شب آهنگ خواب آورم
ترا خوانم وریزم از دیده آب چو در نیمشب سربرآرم زخواب
همه روز تا شب پناهم بتست و گربامداد است راهم بتست
مکن شرمسارم در این داوری چو خواهم زتو روز و شب یاوری
کزین با نیازان شوم بی نیاز چنان دارم ای داور کار ساز

*Gecənin başında yatmadan öncə
Tələsib adını təsbih edirəm.
Oyansam yuxudan gecə yarısı,
Səni çağırıram, gözlərimdə yaş.
Əgər də səhərsə, yolum Sənədir,
Gecə də, gündüz də pənahım Sənsən.
Səndən gecə-gündüz yardım istərəm,
Xəcalətli etmə məni bu işdə.
Elə et, İş quran, ey Höküm verən.
Möhtac olanlara möhtac olmayım.*

Allaha qul olan Nizami 36 yaşından öncə Allahın inayəti ilə ad-san qazanmışdı, ağaya (hörmət sahibinə) dönmüşdü. Allaha köləlik Nizamini ağa səviyyəsinə yüksəltmişdi. Sözün bu yerində yada düşür ki, “Allah istədiyinə izzət verir” [Quran, Ali-İmran, 26]. Sitata baxaq [Nizami 1390, I, 9]:

ای شرف نام نظامی بتو خواجگی اوست غلامی بتو
*Nizami Səninlə ad-san qazandı,
Sənə kölə olub, ağaya döndü.*

Nizami istəyir ki, Allaha olan əzmini Allah elə isitsin ki, dünyadan köçəndə sevinə-sevinə getsin. Demək, ölüm – ölmək deyil, sadəcə, yeri dəyişməkdir [Nizami 1390, II, 958]:

چنان گرم کن عزم رایم بتو که خرم دل آیم چو آیم بتو
*Sənə bu əzmimi elə isit ki,
Ürəkdən sevinim, Sənə gələndə.*

Tanrıya xitabən özünü aciz görən Nizami deyir ki, O, hər dua edənin duasını qəbul edir. Şair də Onu acizi qurtaran bildiyi üçün yalnız Ona səslənir. Onun işi bəndə yaratmaqsa, Nizamının da işi Ona bəndəlik etməkdir. Şair yüzə yüz bilir ki, “Kim Ona güvənir, qırılmaz bir dəstəkdən yapışmış olur” [Quran 2017, Bəqərə, 256]. Nümunəyə baxaq [Nizami 1390, II 958]:

تو گفتی که هر کس در رنج و تاب دعائی کند من کنم مستجاب
چو عاجز رهاننده دانم ترا درین عاجزی چون نخوانم ترا
بلی کار تو بنده پروردنست مرا کار بابندگی کردنست

*Sən dedin, dar gündə hər hansı kimsə
Bir dua edərsə, qəbul edəyəm.
Acizi qurtaran görürəm Səni,
Necə səsləməyim Səni acizkən.
Bəndə yaradırsan, bəli, işindir,
Bəndəlik etmək də mənim işimdir.*

Allah ilə özü arasında münasibətə Nizami aşağıda on dörd prizmadan yanaşır:

- ✓ Şair elə qırılıb ki, külək şənliyini tam sovurub,
- ✓ Qırılan şairi Allah qurtarar,
- ✓ Allah onu qırsa da, ona mumiya (sınıq dərmanı) verər,
- ✓ Şair gecə yarısı Allaha sığınır,
- ✓ Şair istəyir ki, Allah fəzilət Ayından yoluna nur saçsın,
- ✓ Şair istəyir ki, Allah onu yolkəsənlərdən qorusun,
- ✓ Şair istəyir ki, Allah onu öncə şükrə çatdırsın, sonra vara,
- ✓ Şair istəyir ki, Allah onu səbrə çatdırsın, sonra çətinə,
- ✓ Şair istəyir ki, Allah ona dözə bilmədiyi bəlanı verməsin,
- ✓ Şair istəyir ki, Allah bəla versə, ona öncə dözüm versin, sonra bəlanı,
- ✓ Şair deyir ki, dünyada ondan bir ovuc toz qalar, ya da torpaq,
- ✓ Şair deyir ki, dünyadan köçsə də, Allaha bəndəlikdən çıxmaz,
- ✓ Şair deyir ki, həmişə Allahın adına sənə deyər,
- ✓ Şair deyir ki, hər yerdə onu Tanrı biləcək [Nizami 1390, II, 958]:

که آبادیم را همه باد برد	شکسته چنان گشته ام بلکه خرد
وگربشکنی مومیائی دهی	توئی کز شکستم رهائی دهی
بمهتاب فضلم بر افروز راه	در این نیمشب کز تو جویم پناه
مکن شاد برمن دل دشمنان	نگهدارم از رخنه رهزنان
نخستم صبوری ده آنگاه رنج	بشکرم رسان اول آنگه بگنج
زمن دوردارای زبیداد دور	بلائی که باشم در آن ناصبور
نخستم صبوری ده آنگه بلا	گرم در بلائی کنی مبتلا
کفی خاک خواهی زمن خواه گرد	گرم بشکنی ورنهی در نورد
نیفتم برون باتواز بندگی	برون افتم از خود بپرکندگی
بهرجا که باشم خدا دانمت	بهرگوشه کافتم ثنا خوانمت

*Mən elə qırıldım, elə əzildim,
Bütün şənliyimi külək sovurdu.
Qırılan bu məni Sən qurtararsan,
Qırsan da, mumiya Sən verəcəksən.
Bu gecə yarısı Sənə sığındım,
Fəzilət Ayından yoluma nur saç.
Yolkəsən kimsədən gəl qurtar məni,
Qoyma ki, üstümə düşmən sevinsin.
Öncə şükrə çatdır, sonra da vara,
Öncə səbrə çatdır, sonra çətinə.
Vermə o bəlanı, dözə bilməyəm,
Uzaq et onu, ey zülümdən uzaq.
Əgər bir bəlaya salmalı olsan,
Öncədən dözüm ver, sonra bəlanı.
Sən məni qırsan da ya toxunmasan,
Bir ovuc toz qalar məndən ya torpaq.
Dağılıb bu haldan çıxsam da bir gün,
Sənə bəndəlikdən çıxan deyiləm.*

*Hər yerdə adına sənə deyərəm,
Hər yerdə mən Səni Tanrı bilərəm.*

Allahın bir qulu olan Nizami bu Yaradanın əmri önündə bir toz kimidir (Onun əmrini icra edəndir). Şair həm də özünü hər iki cahanda Onun “kuy”inin tozu sayır (Onun eşqinin vurğudur). Nizami istəyir ki, Haqq-taala onun qəlbini mərifət ilə dirçəltsin və boynunu qəm tələsindən (dünyadan) qurtarsın.

Yuxarıda adı keçən “mərifət” fəlsəfə-təsəvvüf termini olub bir neçə uzun-uzadı ağır qadağadan sonra salık olanın yetdiyi bir haldır ki, bu zaman o, arif olaraq heç bir şəkk-şübhə olmadan öz qəlbində Haqq-taalanı müşahidə edir, hansını ki nəzər və dəlil ilə etmək olmur [Moin 1389. III, 4228]. Otuz iki yaşında insanların çoxu Allahdan var, ad-san, məqam istəyir, bu yaşda olmuş Nizami isə Allahdan fəlsəfi-təsəvvüfi anlamda mərifət istəyib [Nizami 1390, I, 8]:

بنده نظامی که یکی گوی تست در دوجهان خاک سر کوی تست
خاطرش از معرفت آباد کن گردنش از غم آزاد کن

*(Əmrinə) top olan bu qul Nizami
Hər iki cahanda “kuy”inə tozdur.
Mərifət verərək, qəlbini dirçəlt,
Bu qəm tələsindən boynunu qurtar.*

Qurani-Kərim vurğulayır ki, “*Göylərin və yerin mülkü (şahlığı) Ona məxsusdur*” [Quran, Bəqərə, 107]. Buna istinadən Nizami də Allahı dünyanın padşahı sayır, özünü və insanları isə xidmətçi olaraq görür [Nizami 1390, II, 954]:

خدایا جهان پادشائی تراست زما خدمت آید خدائی تراست
*Dünyaya padşahlıq Sənə yaraşır,
Bizdən qulluq gələr, Səndən allahlıq.*

Kainatda, o sıradan dünyada nə var, onların Allah adlı bir Məbudu (ibadət olunmağa layiq olanı) var. Məbudu tanıyandan sonra gərək Onun işlərinə qarışmayasan, “onu niyə belə etdi, bunu niyə elə etdi” suallarını verməyəsən. Birinci, ona görə ki, *Rəbbimiz səhv etmir və etdiyini unutmur* [Quran, Taha, 52]. İkinci, ona görə ki, *Kimsə Onu sorğu-suala tuta bilməz* [Quran, Ənbiya, 23]. İki beytə müraciət edək [Nizami 1390, I, 130]:

چو دانستی که معبودی ترا هست بدار از جستجوی چون و چه دست
*Görsən ki, bir Məbud səni yaradıb,
“Necə”dən, “niyə”dən onda əl götür.*

2. Allah əzəli-əbədi-məkansız olaraq

Başlanğıcı, sonu, yeri olmamaq yaradılana xas deyil, yalnız Yaradana xas özəllikdir. Zaman və məkan içində əsir olan insan Allahın bu üç sifətini qavramaq gücündə deyil. Yaradanın əvvəli olmadığı üçün başlanğıcı yoxdur, sonu da olmadığına görə sonluğu yoxdur [Nizami 1390, I, 4]:

اول او اول بی ابتهداست آخر او آخر بی انتھاست
*Onun əvvəlinin əvvəli yoxdur,
Onun sonunun da bir sonu yoxdur.*

Gələcəkdə hansı varlıqlar ortaya çıxarsa, Allah onlardan öncə var olduğu üçün onların ilkinidir. Bu qələm varlıqlar bir gün yox olub sıradan çıxar, amma Allahın varlığı yenə qalacaq. Bu ona görə belədir ki, O, əzəli və əbədidir [Nizami 1390, I, 3]:

پیش وجود همه آیندگان پیش بقای همه پاینندگان

*Gələcək hər nədən öncə var olan,
Qalacaq hər nədən sonra var olan.*

Hamı fani və öləndir, Allah isə qalıcı (əbədi) olandır. Onun uca və müqəddəsliyi Onu fənaya uğramağa qoymur. Nizami aşağıda yer alan sitatın orijinalında fani “öləri”, bəqa “qalıcı”, təala “uca”, təğəddos “müqəddəs” olmaqla Qurandan dörd terminə yer ayırır. Şair “göylərin və yerin şahlığı” anlamında “mulkus-səmövəti vəl-ərd” adlı Quran ifadəsini “uca və müqəddəs şahlıq” formatında təqdim edir [Nizami 1390, I, 6]:

ما همه فانی و بقا بس تراست ملک تعالی و تقدس تراست

*Hamımız faniyə, bəqa Sənindir,
Uca və müqəddəs şahlıq Sənindir.*

Nizami yazır, Yaradandan yazılı fərman olmayınca, kimsənin bədəninə can gələ bilməz. Bu yanaşma Quranda belə işıqlanır ki, “*De, ruh Rəbbimin əmrindən (ərsəyə gəlmişdir və sizə bu elmdən yalnız bir az verilmişdir*” [Quran 2017, İsrə, 85]. Sitata baxaq [Nizami 1390, I, 133]:

همی تا زو خط فرمان نیاید بشخص هیچ پیکر جان نیاید

*Ondan bir yazılı fərman olmasa,
Kimsənin cisminə can gələ bilməz.*

Qurana istinadən Nizami vurğulayır ki, uca Tanrı kimsədən və heç nədən yardım almadan gözəl bir cahən yaratmışdır. “Özündən var olan” anlamında “Qaim biz-zat” olan başqasına yardım üçün üz tutarmı. Başqa sözlə, “*Həmd xasdır Allaha, hansı ki övlad götürməyib, mülkündə (səltənətində) ortağı yoxdur və zəif (aciz) deyil ki, yardımçısı olsun*” [Quran 2017, İsrə, 111]. Nümunəyə baxaq [Nizami 1390, II, 955]:

جهانی بدین خوبی آراستی برون زانکه یاریگری خواستی

*Bəzədin beləcə gözəl bir cahən,
Bu işdə kimsədən yardım almadan.*

Qurandan ilhamlanan Nizami hesab edir ki, Yaradanın heç bir işdə ortağı yoxdur, bütün insanlar da Onun hambalları (qulları) arasında yer alır. Bunlardan eləsi yoxdur ki, Onun qoyduğu düzəni poza. Bilirik ki, “*O heç kəsi öz hökmünə (səltənətinə) şərik etməz*” [Quran 2017, Kəhf, 26]. Şairə müraciət edək [Nizami 1390, I, 131]:

خداوندیش با کس مشترک نیست همه حمال فرمانیم و شک نیست

کرا زهره ز حمالان راهش که تخلیطی کند دربار گاهش

*Allahkən işində şəriki yoxdur,
Hamımız hambalıq, heç şübhə yoxdur.*

*De hansı qulunda belə cürət var,
Qoyduğu düzəni düzəndən sala?*

Allahın qüdrətindən iki nümunəni Nizami aşağıda təqdim edir – bir tük olmadan yeri ölçür, qoxu olmadan küləyi gətirir. Belə bir naxışı (nizamı) ortaya qoyduğu üçün şair Onun qüdrətinə alqış deyir. Ulu Tanrının zərgər işlərindəndir ki, “*Sizi yırğalatmasın deyə yer üzündə möhkəm dayanan dağlar saldı və (hansısa bir yerə) gedə biləsiniz deyə çaylar və yollar qoydu*” [Quran 2017, Nəhl, 15]. Dörd misranı təqdim edək [Nizami 1390, I, 131]:

بس نجد خاک و موئی بر ندارد بیارد باد و بوئی بر ندارد

زهی قدرت که در عبرت فرودن تواند این چنین نقشی نمودن

*O ölçür torpağı, bir tük olmadan,
Küləyi gətirir, qoxu olmadan.*

*Qüdrətə alqış ki, ibrət almağa
Belə bir naxışı qoyub ortaya.*

Allah elə bir ülvi varlıqdır ki, Onun dərkinə yol yoxdur, Onu ancaq tanımaq olar. Nizaminin qələmində Onu tanımaq üçün dəlil və qiyas (sübut və müqayisə) anlayışlarına istinad olunmalıdır. “Doğmayıb, doğulmayan” Tanrını, başqa cür dərk etmək olmaz [Nizami 1390, I, 130]:

ترازوی همه ایزد شناسی چه باشد جز دلیلی یا قیاسی

*Tanrını duymağa tək bircə meyar
Dəlildən, qiyasdan ayrı nə vardır?*

Yaradanı dərk etməyə çalışan kimsə Yerdə yox, fələyin damında da Onu tapa bilməz. Nizami deyir ki, şüur bu işdə öz idrak başmağını yırtıb, şüur bu məsələdə acizdir [Nizami 1390, I, 129]:

بجستجوی او بر بام افلاک دریده وهم را نعلین ادراک

*Fələyin damında Onu tapmağa
İdrak başmağını şüur yırtıbdır.*

Yuxarıdakı sitatda “şüur” olaraq verdiyimiz orijinalda ərəbcə “vəhm” sözü “yanlış təsəvvür” anlamına gəlir [Moin 1389, IV, 5063]. Nizami bu fəlsəfi sözü işlədib ki, Allahı dərk etməyə çalışanın yanlış təsəvvürdə olduğunu qabartsın.

Kainatda elə bir varlıq yoxdur ki, Allahı yenə bilsin. “Hamını yenən” anlamında “Qahir”, habelə “hər nədə görünən” anlamında “Zahir” epitetlərinə Nizami müraciət edir ki, Yaradanın hər nə üzərində yenən, hər zərrədə görünən özəlliklərini ortaya qoysun [Nizami 1390, I, 129]:

وجودش بر همه موجود قاهر نشانش بر همه ذرات ظاهر

*Var olan hər nəyə Qahir olandır,
Hər zərrə içində Zahir olandır.*

açıqlamamız:

*Var olan hər nəyi yenəcək Odur,
Hər zərrə içində görünən Odur.*

Allahı tanımaq olur, amma dərk etmək olmur. Onu insana ağıl tanıdır, kimdə bəsirət olsa (könlünün gözü ilə baxsa), o kimsə Ondən çəkinib qorxar. Allahdan çəkinib qorxan dünyanın bütün qorxularından qurtular [Nizami 1390, I, 130]:

خرد بخشید تا او را شناسیم بصارت داده تا از وی هراسیم

*O, ağıl verdi ki, Onu tanıyaq,
Bəsirət verdi ki, Ondən çəkinək.*

Hər yaradılmışın bir başlanğıc, bir sonluq sirri var. Uca Yaradan nə onun, nə də bunun sirrini insana, hətta ən böyük dahilərinə vermir. Xilqətin möcüzəsi qarşısında insan dühasının acizliyini görə Nizami deyir ki, “Düşüncə bir addım atmayıb durur”. Göründüyü kimi, Tanrı hər işdə olduğu kimi, bu işdə də insan zəkasını mat qoyur [Nizami 1390, I, 130]:

چنان کرد آفرینش را باآغاز که پی بردن نداند کس بدان راز
چنانش در نورد آرد سرانجام که نتواند زدن فکرت در آن گام

*Yaranış işinə elə başladı,
Bir kimsə bu sirri qavraya bilmir.
Bu işə elə bir sonluq verər ki,
Düşüncə bir addım atmayıb durar.*

Nizaminin doğru yozumunca, pak olan Tanrı ən üstün bilik verəndir. Bilikdən qaynaqlanan qələmilə O, torpağın köksünə qələm çalıb – okenlər, dənizlər, çaylar, göllər, dağlar, təpələr, dərələr, düzənlər, yağanlar, meşələr, çəmənlər... salıb. Hikməti üzündən bilir ki, onlardan hansını hara qoysun [Nizami 1390, II, 954]:

توئی برترین دانش آموز پاک زدانش قلم رانده بر لوح خاک

*Pak olan, ən üstün bilik verənsən,
Bilikdən torpağa qələm çalmısan.*

Yer üzərində və altında hansı canlı və cansız varlıq var, bir gün yox olub aradan gedər. Yaradanın təbiət üzərində qoyduğu qanun belədir. Fənaya uğramayan yalnız Allahın zatıdır. Səma kitabı bu məsələni belə qabardır ki, “*Sizdə olan tükənib puç olar, Allah qatında olan isə qalıcıdır*” [Quran 2017, Nəhl, 96]. Aşağıdakı beytə diqqət edək [Nizami 1390, I, 131]:

بفرساید همه فرسودنی ها همو قادر بود بر بودنی ها
*Fənalı olanlar fənaya gedər,
Qalanlar üstündə O, qadir olar.*

Yaradılmışların hər biri Onun təkliyinə (tək qüdrət və tək hikmət sahibi olmasına) şahid durur. İnsan əqlilə, elmilə yaradılanlar da Onu təsdiq edirlər, çünki Onun qoyduğu fiziki-kimyəvi bioloji qanunlara tabedirlər [Nizami 1390, I, 130]:

زهر شمعی که جوئی روشنائی بوحدانیتش یابی گوائی
*Sənə işıq verən bütün şamları
Onun təkliyinə şahid görərsən.*

Nizami bənzəri, tayı-bərabəri olmayan Allaha sığınib, Onun əltutanlığına güvənib, Ondən kömək istəyib, Onun qapısını özünə qiblə edib, nəvazişi də Ondən gözləyib. Başqa cür ola bilməzdi, axı “*Əgər Allah sizə kömək etsə, sizə heç kəs qalib gələ bilməz və əgər sizi köməksiz qoysa, Ondən sonra kim sizə kömək edər*” [Quran 2017, Ali-İmran, 160]. Siatı veririk [Nizami 1390, I, 9]:

برکه پناهیم^۲ توئی بی نظیر درکه گریزیم توئی دستگیر
جز در توقبله نخواهیم ساخت گرننوازی تو که خواهد نواخت

*Biz kimə sığınaq, Sənsən oxşarsız,
Biz kimə yüyürək, Sənsən əl tutan.
Qapından ayrını qiblə etmərik,
Nəvaziş etməsən, onu kim edər?*

Yaradan öz yaratdıqlarına elm və qüdrət baxımından elə naxış vurub ki, insan ağılı ondan yaxşısını düşünüb ortaya qoya bilməz. Mühəndis (alim) yaranışın sirrini çox axtarıb, amma necə başladığını tapa bilməyib. Tapa bilməz, çünki Onun elm və qüdrət naxışından insan baş çıxarmaz. Hikmət dolu kitab buyurduğu kimi, “*Rəbbin insanları (elm və qüdrət baxımından) əhatə etmişdir*” [Quran 2017, İsrə, 60]. Nümunəni veririk [Nizami 1390, II, 955]:

چنان برکشیدی و بستی نگار که به زان نیارد خرد در شمار
مهندس بسی جوید از رازشان نداند که چون کردی آغازشان

*Xilqətə vurmusan elə bir naxış,
Ondan yaxşısını ağıl düşünməz.
Mühəndis bu varlıq sirrini arar,
Bilməz ki, onları necə başladın.*

3. Allah tək-pak-qadir-dərk edilməz olaraq

Allahdan başqa bir varlıq yoxdur ki, tək-pak-qadir-dərk edilməz olsun. Nizami öz əsərlərinin ayrı-ayrı yerlərində bu dörd özəllik haqda dəfələrlə bəhs açır. Yaradanın təkliyini, paklığını, qüdrətini, dərk edilməzliyini təsdiq edən saysız-hesabsız dəlillər var, bunları görmək üçün insana bəsirət adlı sağlam ağıl lazımdır.

Allahın qüdrətinə ram olan göylər və yer Ona təslimdir, Onun rəmzi bayrağının altına keçib. Yerdə olan insan da Ondən var oldu, O isə kimsədən və heç nədən yox, yalnız Özündən var oldu. Bu da aydındır ki, “Göylərdə və yerdə olanlar Ona məxsusdur. Hamı Onun qarşısında təslimdir” [Quran 2017, Bəqərə, 116]. Şairi dinləyəək [Nizami 1390, I, 6]:

زیرنشین علمت کاینات ما بتوقائم چوتوقائم بذات

Sənə bu kainat təslim olubdur,

Səndən var olmuşuq, Sənsə Özündən.

Yuxarıda yer alan “Ğaem be zat” Quran ifadəsi olub, onu “Özündən var olan” təqdim edirik. Allah pakdır, Onun varlığı surət götürmür (kiməsə, nəyəsə oxşamır), bağlantı da götürmür (kiməsə, nəyəsə bağlı deyil). Demək, O, mütləq anlamda bənzərsizdir [Nizami 1390, I, 6]:

هستی تو صورت پیوندنی توبکس و کس بتومانندی

Varlığın surətə bağlı deyildir,

Sənə oxşayan yox, Sən də birinə.

“Əzəl” dini termin olub “başlanğıcı olmayan başlanğıc” deməkdir, “əbəd” də dini termin olaraq “sonu olmayan son” anlamına gəlir. Nizaminin qələmində insanlar yox ikən Allah “əzəl”dən var olub, insanlar yox olandan sonra da O, əbədi olaraq var olacaqdır. Başlanğıcı və sonu olmamaq yalnız Allaha xas özəllikdir [Nizami 1390, I, 8]:

ای به ازل بوده و نابوده ما وی به ابد زنده و فرسوده ما

Əzəldən var idin, bizlər isə yox,

Əbədi olarsan, bizlər olmarıq.

Qurandan qaynaqlanan Nizami yazır ki, Allah-taalanın qaldığı bir yer yoxdur, çünkü yerləri yaradanın yeri olmaz. O elə bir zətdir ki, Onun sirrini kimsə açıb sadalaya bilməz, nə də ki düşüncə Ona yol tapa bilməz. Demək, Yaradan yeri bilinməz və dərk edilməzdir [Nizami 1390, II, 1406]:

طلب کردن جای او رای نیست که جای آفریننده را جای نیست

نه کس راز او را تواند شمرد نه اندیشه داند بدوراه برد

Yerini aramaq doğru deyildir,

Yeri yaradanın yeri olmayır.

Nə kimsə sirrini açıb sadalar,

Nə də ki düşüncə Ona yol alar.

Hər canlı və cansız varlıq üç prosesdən keçir – doğulur, böyüyür, fənaya gedir. Bu üçünün Yaradana aidliyi yoxdur. O doğulmayıb ki, ölə, artmır ki, azala, yemir ki, möhtac ola. Nizami burada Xaliqin üç özəlliyini ortaya qoyur – dəyişməz olduğunu, ölməmiş olduğunu, ölməz olduğunu [Nizami 1390, I, 6]:

آنچه تغیر نپذیرد توئی وانکه نمرد است و نمیرد توئی

Hər nə ki dəyişmir, demək, o, Sənsən,

Ölməyən və ölməz olan da Sənsən.

Xaliqin varlığı və sifəti (özəllikləri) ilkin və sonuncudur. İlkin ona görə ki, Ondən öncə heç kim və heç nə qalmaz. Nizami 1-ci misrada təsdiq edir ki, yalnız kainatı var edib yox edən ilkin və sonuncu olmağa layiqdir [Nizami 1390, I, 3]:

اول و آخر بوجود و صفات هست کن و نیست کن کاینات

Zatıca, sifətə – ilkin, sonuncu,

Kainat var edən, həm də yox edən.

Beyin nə düşünürsə, o düşünülmən beyində doğan düşüncədir. Hər nə ki düşüncəyə sığmır, hər nəyi ki düşüncə dərk edə bilmir, Nizami onu Allaha aparan yol sayır. Başqa sözlə, ürpək düşüncəyə əzəmətli olan sığmaz [Nizami 1390, II, 1406]:

هر اندیشه ای کان بود در ضمیر خیالی بود آفرینش پذیر
هر آنچه او ندارد در اندیشه جای سوی آفریننده شد رهنمای

*Beyində var olan fikir, düşüncə
Orada doğan bir xəyal sayılır.
Hər nə ki fikirdə yer ala bilmir,
Elə o, Tanrıya aparan yoldur.*

Ayağı yalın (hədəfə çatmayan) düşüncə Yaradanı aramaq üçün yol ölçür (boş yerə gedib gəlir), Onu tapmayıb qapısından əliboş geri döndür, heç oxşarını da görə bilmir. Düşüncəyə acıyan ağıl “Ədəbsiz düşüncəni çağırıb, tənbeh edərəm” deyir. Allahı aramaq yolunda düşüncəni aşağılayan Nizami düşüncə üçün “ayağı yalın” anlamında “tohi pa” bədii təyini, düşüncənin boş yerə gedib gəlməsini qabartmaq üçün “yer ölçdü” anlamında “rah nebešt” frazeoloji feilini seçir [Nizami 1390, I, 5]:

وهم تهی پای بسی ره نبشت هم زدرش دست تهی باز گشت
راه بسی رفت و ضمیرش نیافت دیده بسی جست و نظیرش نیافت
عقل درآمد که طلب کردممش ترک ادب بود ادب کردممش

*Yer ölçdü ayağı yalın düşüncə,
Di gəl qapısından əliboş döndü.
Çox getdi, yerini tapa bilmədi,
Çox baxdı, oxşarı görə bilmədi.
Ağıl da dedi ki, “Çağırıb onu –
Ədəbsiz olanı tənbeh eylərəm”.*

Saniyədə üç yüz min km gedən işıq sürətindən daha sürətli var, o da düşüncə sürətidir. İş ondadır ki, bu gedişlə də düşüncə Yaradanı tapmağa acizdir.

Nəticə / Conclusion

Nizami tək şairdir ki, onun əsərlərində Allahın vəsfi gen-bol işıqlanır. Buna baxmayaraq, tədqiqatçılarımız həm ədəbiyyatşünaslıq, həm də ilahiyyat baxımından böyük önəm daşıyan bu məsələyə az yer ayırırlar. Bu məqalənin üstünlüyü odur ki, “Allah” anlayışı ilə bağlı Nizaminin mülahizələrini farsca və Azərbaycanca filoloji tərcümədə Quran müstəvisindən təqdim edir.

Ədəbiyyat / References

1. Qurani-Kərim. (2017). Bakı. Nurlar.
2. Moin Məhəmməd. (1389). Fərhənge-farsi. 6 cildə. III c. Tehran.
3. Moin Məhəmməd. (1389). Fərhənge-farsi. 6 cildə. IV c. Tehran.
4. Nizami Gəncəvi (1390). Kolliyate-Xəmsə. 2 cildə. I c. Tehran.
5. Nizami Gəncəvi (1390). Kolliyate-Xəmsə. 2 cildə. II c. Tehran.

Понятие “Аллах” в поэзии Низами (посвящается 880-летию Низами)

Эльман Гулиев

Доктор философии по филологии

E-mail: elmanquliyev55@gmail.com

Резюме. В пяти поэмах великого Низами содержатся свыше тысячи полустиший, говорящие о могуществе, мудрости, знании, справедливости, кротости, извечности, вечности, непостижимости Аллаха и о том, что Он пречист, пребывает вне места и времени, видит всё, слышит всё, знает всё, милостив, милосерден, наказывает и поощряет. Каждое полустишие представляет собой поэтическую мысль, заимствованную из отдельных стихов Корана.

Актуальность статьи заключается в том, что автор обращается к персидскому “Хамса”, не повторяя мнение, комментарий и перевод какого-либо ученого или исследователя, излагает свои переводы в нерифмованном слого (формат 6+5), максимально приближенном к оригиналу, объясняет каждое полустишие и цитирует стихи из Корана на азербайджанском языке.

Еще одной особенностью этой статьи является то, что она содержит термины Корана, правильный перевод каждого персидского слова, термины суфизма и дословные варианты персидских фразеологических глаголов, которые гарантируют, что перевод близок к духу оригинала.

Низами настолько гений, что его многогранное богатое творчество связано с физикой, химией, биологией, астрономией, естественными науками, историей, этнографией, литературой, географией, лингвистикой, философией, религией и другими науками. Поскольку эта статья посвящена понятию “Аллах”, в ней есть три подзаголовка - “Чего Низами хочет от Аллаха”, “Аллах как извечный-вечный-беспространственный”, “Аллах как единый-чистый-могущественный-непостижимый”.

Священный Коран - широко используемый предмет в творчестве Низами. Его нельзя покрыть одной статьей. Это тема одной диссертации. Надеемся, что в 2021 году, в году Низами ученые, исследователи и докторанты широко изучат взгляды поэта относительно Аллаха.

Ключевые слова: Низами, Хамса, Аллах, извечный-вечный-могучий-единственный-чистый-бесподобный-беспространственный, творение, просветление